

**El port de Portocolom
(Illa de Mallorca) durant
l'antiguitat tardana**

Mateu Riera Rullan
Albert Martín Menéndez

Mayurqa (2009-2010), 33:
175-191

EL PORT DE PORTOCOLOM (ILLA DE MALLORCA) DURANT L'ANTIGUITAT TARDANA

Mateu Riera Rullan*
Albert Martín Menéndez**

RESUMEN: Hasta el año 2005 nada se sabía de la historia del puerto de Portocolom en la época antigua, uno de los mejores puertos naturales de la isla de Mallorca. Los trabajos arqueológicos efectuados subsidiariamente al dragado, que se realizaron entre 2005 i 2007, comportaron aumentar considerablemente los datos históricos de Portocolom durante la Antigüedad tardía.

PALABRAS CLAVE: Antigüedad tardía, Mallorca, arqueología subacuática, cerámica, comercio.

ABSTRACT: Until the year 2005 nothing was know about Portocolom's ancient times, one of the best natural ports in Mallorca. Archaeological work performed because of the dredge done between 2005 and 2007 increased considerably the historic data of Portocolom during the Late Antiquity.

KEYWORD: Late Antiquity, Mallorca, underwater archaeology, ceramic, trade.

Fins a l'any 2005 res no es sabia de la història del port de Portocolom a l'època antiga. Malauradament, cap font escrita feia esment d'aquella contrada, ni tampoc s'havia fet cap treball o estudi arqueològic sobre el tema. De tota manera, les característiques del port, un dels més bons de Mallorca, amb una rada natural força gran i molt ben resguardada, i amb suficient calat per a la majoria de les naus antigues, feien sospitar que havia estat força freqüentat durant gran part de l'antiguitat.

* Mateu Riera Rullan. Arqueòleg. <mateuriera@hotmail.com>.

** Albert Martín Menéndez. Arqueòleg de l'Ajuntament de Cabrera de Mar (Barcelona). <albertmm@vodafone.es>.

Els treballs arqueològics¹ realitzats subsidiàriament a les feines de dragatge que es varen efectuar en diversos punts del port entre els anys 2005 i 2007² han comportat l'augment considerable de les dades històriques de Portocolom durant tota l'antiguitat. Els esmentats treballs arqueològics³ permeteren documentar dos nous jaciments subaquàtics (figura 1), localitzar un derelict d'època romana i recuperar abundant material ceràmic antic. En aquest treball només s'exposaran els materials de l'antiguitat tardana,⁴ entesa aquesta per a les Balears entre el 455 dC, any de la conquesta vàndala, fins al 903 dC, moment de la conquesta islàmica.

Abans d'iniciar l'estudi dels materials arqueològics recuperats, convé enunciar una sèrie de premisses que condicionen les conclusions que es poden arribar a treure de les dades que aquests ens ofereixen. Primer de tot, cal exposar l'enorme dificultat que ha representat poder classificar-los. Això es deu sobretot a dos fets. D'una banda, es deu a la gran varietat cronològica de les peces recuperades, però sobretot es deu al fet d'haver estat enterrades dins d'un llot fosc, el qual ha anat modificant les característiques originals de les peces. En segon lloc, hem de reconèixer que en la majoria de casos no podem certificar que Portocolom fos sempre el lloc de destinació d'aquests materials. I és que, per exemple, el fet que aquests acabassin al fons del port també es podria deure a un naufragi de vaixells que només hi feien escala. Com que malauradament ens és impossible destriar-ho, per a aquest estudi es considerarà que tots els materials tenien com a destinació el port, tot i que sabem de ben segur que no sempre fou així.

Dels dos jaciments descoberts, el que més s'ha pogut estudiar és el de la punta de sa Bateria (marcat amb una A a la figura 1). Les característiques del lloc, amb força calat fins a arribar pràcticament a la costa, resguardat de la majoria de vents i, sobretot, de la mar oberta, el feien un indret idoni com a lloc d'embarcador. L'abundància de materials trobats al voltant seu ens ha mostrat dita activitat des de, com a mínim, el segle III aC (àmfora PE-15). A la zona, però, també s'han trobat abundants materials d'època romana, alguns d'època vàndala o bizantina, i també de les d'èpoques medieval islàmica, medieval cristiana, moderna i contemporània (AA. VV. 2007).

Els materials dels temps de l'antiguitat tardana de la punta de sa Bateria són: un morter RE-0802? de producció ebusitana (M11-1); un bol Bonifay 16 (M35-1) i una gerreta Bonifay 47,10? (M87-1) de ceràmica comuna africana; un plat forma Hayes 3 de Late Roman C (M5-3), una cassola Fulford 8 (M13 -1); una Keay LXI (M16-1) i dues Keay LXII (M11-2 i M14-1) d'àmfora africana i dues LRA1 (M12-2 i M33-11?) i una LRA3 (M31-1) d'àmfores de la Mediterrània oriental. Cal fer notar que tots aquests materials, menys la possible gerreta Bonifay 47,10 i l'àmfora LRA3, es varen trobar

¹ Treballs dirigits per Albert Martín Menéndez, Núria Martínez Rengel, Mateu Riera Rullan, Joan Santolaria Sarabia i Myriam Seco Álvarez, en què també varen participar Iciar Alonso Díaz de Alda, Joshan Galdona Stinus, Aurora Higuera-Milena Castellano, Jose Manuel Higuera-Milena Castellano, Manuel Izaguirre Lacoste, Zoltan Larcher, Sebastià Munar Llabrés, Ibrahim Noureddine, Damià Ramis Bernad i Carles Velasco Felipe. Els autors dels dibuixos del material ceràmic aquí presentat són: Mateu Riera Rullan, Núria Martínez Rengel, Aurora Higuera-Milena Castellano, Iciar Alonso Díaz de Alda i Damià Ramis Bernad.

² Feines promogudes per la Conselleria d'Obres Públiques, Habitatge i Transports del Govern de les Illes Balears i coordinades per l'empresa Ports de les Illes Balears, Infraestructures i Obres Portuàries, SA. Volem aprofitar l'ocasió per mostrar el nostre més sincer agraïment a Pedro Iturbide, Laura Díez i Esther Aguiló, que sempre ens varen ajudar al màxim per poder realitzar tan bé com va ser possible totes les feines arqueològiques.

³ Es pot veure la descripció dels treballs arqueològics realitzats a AA. VV. 2007.

⁴ Alguns d'aquests materials, però no tots, ja varen ser publicats l'any 2007 (Riera, Martín 2007, 57-61).

simplement prospectant en superfície, concentrats en una zona força reduïda (figura 2, 1). A més, en aquesta mateixa zona, dins el sondeig 26A, es varen trobar uns grans fragments informes que conformaven pràcticament tota la panxa d'una àmfora africana de grans dimensions, segurament dels tipus Keay XLI o XLII. Creiem, per tant, molt factible la presència a la contrada d'un derelictes dels segles VI o VII dC. Malauradament, no es va poder seguir investigant aquesta qüestió, atès que l'esmentat material sortia just al límit de la zona que estava previst dragar.

De l'altre jaciment identificat, el de la punta des Babo (marcat amb una B a la figura 1), encara en tenim molt poca informació, ja que quedava pràcticament fora de les zones estudiades. Sembla que començaria pel nord just a la bocana del Rivetó, en el seu costat oriental. Molt probablement continuava cap a dintre del Rivetó, però els dos dragats allà realitzats els anys 1965 i 1990 ens impedeixen confirmar-ho. En aquest sentit, cal fer esment que durant el control del dragat del Rivetó es varen poder recuperar alguns escassos petits fragments ceràmics, molts conservats a les escaletes del fons marí. Aquests materials recuperats d'època antiga són els següents: una base de terra sigil·lada africana D (M316-1); una vora que sembla de cuina tardana (M322-1); un fragment informe d'àmfora itàlica; un altre fragment informe i una vora d'àmfora laietana, aquesta última corresponent a la forma Dressel 2-4; una ansa de PE-15/18, una vora de PE-17 i tres informes d'àmfora ebusitana; dues anses i quaranta-nou informes d'àmfora africana; un informe d'àmfora oriental i un fragment de tègula. Tampoc no arribarem a saber fins on podia arribar aquest jaciment cap al sud, ja que és una zona que no es va poder estudiar amb detall. Allà només s'hi feren dues immersions de reconeixement, que permeteren certificar que hi seguia apareixent material en superfície fins a la punta de s'Arenal (figura 1).⁵ Atès l'estat preliminar de la investigació en aquesta contrada, encara no sabem si estam davant d'un o més jaciments.

Els materials de l'antiguitat tardana trobats a les rodalies de la punta des Babo són els següents: un fons terra sigil·lada africana indeterminada; tres fons terra sigil·lada africana D (M339-2) i una vora de Hayes 61 (M339-1); un bol de comuna ebusitana tardana Ab/Eiv/4 (M338-6); una cassola? i una olla que semblen de cuina tardana (M338-8 i M242-2); una cassola Fulford 8 (M338-7); una àmfora africana Keay LXII (M231-1 i M232-1) i dues àmfors de la Mediterrània oriental de la forma LRA1 (M229-1 i M339-6). També es varen recuperar dos fragments de tègula, un amb marques digitals (M338).

Cal esmentar que el reduït nombre de peces recuperades al jaciment de la punta des Babo no es deu a la seva escassetat, sinó sobretot als pocs treballs arqueològics que s'hi varen realitzar. Tot i la poca quantitat de material recollit, crida l'atenció l'elevat percentatge d'individus que es poden datar del temps de l'antiguitat tardana. També serien de la contrada dos exemplars d'àmfora força sencers mostrats per un col·leccionista del port, qui assegura que foren trobades just allà. Aquestes dues àmfors corresponen a les formes LRA2, procedent del mar Egeu, i Keay LXII, de la zona de Tunísia. Tot i l'estat inicial de les investigacions al jaciment, sembla força probable la presència, en algun lloc per ara indeterminat, d'un derelictes de devers el segle VI dC. Tenim doncs, tal i com s'apuntava abans, que a Portocolom es podrien haver produït dos enfonsaments de vaixells propers a la data de la conquesta bizantina de l'illa (534 dC). Cal advertir, però, que encara no s'està en condicions d'afinar suficientment la datació de cap dels dos suposats derelictes i, per tant, tampoc de poder relacionar-los amb les violències d'aquella conquesta.

⁵ Tots els materials trobats a la punta de s'Arenal semblen datar dels segles I a III dC (àmfors Pascual 1, G4 i Keay IV i un plat-tapadora de cuina africana).

A part dels materials trobats a ambdós jaciments que no es varen veure afectats pel dragat, mitjançant el control del dragatge⁶ de la zona de sa Bassa Nova (figura 2, 2), també es varen recuperar els materials següents: quatre gerretes/amfores ebusitanes corresponents a les formes RE-0102 o 0206 (M209-1), RE-0207? (M170-1), RE-0314d o c (M79-1) i una RE-0314c (M210 i 211); dues gerretes de comuna africana corresponents a la forma Bonifay 62 (M55-2? i M130-1); un bol de terra sigil·lada africana D forma Hayes 91B tardana o C (M74-2); una copa tal vegada de DSP? (M110-2); una cassola (M81-1), una olla (M149-1 i 150-1), una possible olla Oc/Or/63? (M206-10) i una possible olla Oc/Gre/3? (M303-1) de cuina tardana; un possible doli D/Gox/1 (M304-1);⁷ una àmfora LRA2 (M205-4) i una LRA3 (M203-&) de la Mediterrània oriental; i una tègula amb ditades (M67 i 70).

Tractant tot el conjunt de materials trobats a Portocolom corresponents a l'antiguitat tardana, es poden ressaltar una sèrie de qüestions. Primer de tot, que la gran majoria de les troballes corresponen als segles V a VII dC. El fet que pràcticament tot el material identificat correspongui a aquestes tres centúries i que no hi hagi, o que pràcticament no hi hagi,⁸ materials dels segles VIII i IX no és una particularitat pròpia de Portocolom, sinó que és una qüestió molt generalitzada per a totes les Balears. Malauradament, encara no estam en condicions de poder interpretar aquesta problemàtica. Sens dubte, aquesta s'ha de relacionar amb la irrupció de l'islam a la Mediterrània, però encara coneixem molt poc la manera en què va afectar la gent balearica. Alguns autors que han tractat el tema han plantejat possibles explicacions, com una reducció important de la població. A aquesta, segurament també se li han de sumar un desconeixement per a la identificació de les produccions ceràmiques dels segles VIII i IX i una reducció evident d'importacions de tots tipus de productes.

També cal remarcar que tot el material identificat són produccions originàries d'àrees geogràfiques que estigueren sota el domini del regne vàndal i de l'Imperi bizantí.⁹ Començant de més a prop a més enfora, es varen poder documentar productes fabricats a la veïna illa d'Eivissa; pràcticament tots corresponen a gerres (RE-0102 o 0206, RE-0207? i RE-0314), les quals sembla força segur que foren concebudes i usades com a elements per al transport de productes, és a dir, com a petites àmfores. Uns altres productes fets a Eivissa serien un morter amb pedretes al seu fons per afavorir la fricció, molt probablement corresponent a la forma RE-0812, i un vas amb abocador Ab/Eiv/4. Anant més cap a l'orient, es va identificar una producció de ceràmica de cuina corresponent a la forma de cassola Fulford 8, que seria una producció de les illes de la Mediterrània central i, segons recents investigacions, molt probablement de l'illa de Sardenya. Cal ressenyar que es recuperaren abundants productes del nord d'Àfrica, concretament del que actualment és Tunísia. D'allà arribaren ceràmiques comunes corresponents a bols (Bonifay 16), gerretes

⁶ Per conèixer la metodologia emprada, vegeu AA. VV. 2007, 19-23.

⁷ Amb pasta semblant al tipus Macias 42.

⁸ Només unes poques peces podrien passar del 700 dC, concretament la possible olla Oc/Or/63 (M206-10) i la cassola M81-1. Aquesta última és una producció feta a mà, tal vegada autòctona, molt semblant a les que surten a la basílica paleocristiana de Son Peretó en uns nivells molt tardans.

⁹ L'únic fragment que tal vegada no compliria el que hem exposat és l'M110-2, corresponent a un bol o copa carenada, que podria ser una producció del sud de la Gàl·lia, tal vegada fins i tot una producció de DSP. Cal advertir que desconeixem el lloc originari de diverses produccions de cuina tardana com l'Oc/Gre/3?, l'M81-1, l'M242-2, l'M322-1 i l'M338-8.

(Bonifay 47,10? i 62), i ceràmica fina de taula de les produccions de terra sigil·lada africana D (bol Hayes 91 i pàtera Hayes 61). Juntament amb aquestes, també arriben àmfores de grans dimensions de les formes Keay XLI i XLII. Finalment, també destaca la presència de nombrosos productes arribats de l'extrem oriental de la Mediterrània. D'allà s'ha pogut documentar ceràmica de vaixel·la, de l'anomenada sigil·lada focea tardana (LRCW, en el nostre cas, de la forma Hayes 3), produïda a l'Àsia Menor; ceràmica de cuina, corresponent a una olla que sembla de la forma Oc/Or/63, que s'hauria fabricat a la zona de Bizanci¹⁰ i també diversos tipus d'àmfora, sobretot del tipus LRA 1, però també dels tipus LRA 2 i LRA 3, provinents d'Anatòlia, Síria, Xipre o de les illes de l'Egeu. Pel que se sap fins avui, sembla que la majoria de les àmfores fins ara descrites (ebusitanes, tunisenques i de la Mediterrània oriental) haurien servit per transportar sobretot vi o oli.

Si es miren els llocs d'origen dels materials arribats a Portocolom durant l'antiguitat, es pot apreciar molt clarament la manera en què es produeix un canvi. D'aquesta manera, es veu que a l'antiguitat clàssica arribaven productes únicament de la Mediterrània central o occidental i de l'Atlàntic (Riera, Martín 2007, 59-60). En canvi, a l'antiguitat tardana, llevat dels productes d'Eivissa, només n'arriben de la Mediterrània central i oriental. Es passa, doncs, d'uns corrents comercials centrats a l'Europa occidental a uns corrents de més llarga distància i amb una mirada important cap a l'est, és a dir, cap al rovell de l'Imperi bizantí.

Altres observacions dignes de ser comentades són les referents a les quantitats de materials arribats a Portocolom durant els distints períodes en què es pot dividir l'antiguitat. Com es pot veure a les dues gràfiques següents, és durant el temps en què Mallorca estava sota l'Imperi romà (des del canvi d'era fins al 455 dC), quan es produeix un gran augment de la quantitat d'importacions. Tal com demostra el gràfic 1, durant l'antiguitat tardana es produirà una reducció important del nombre d'aquestes. Però, gràcies al gràfic 2, es veu clarament que la disminució de productes és posterior al 707 dC, temps de la irrupció dels musulmans a la Mediterrània occidental.

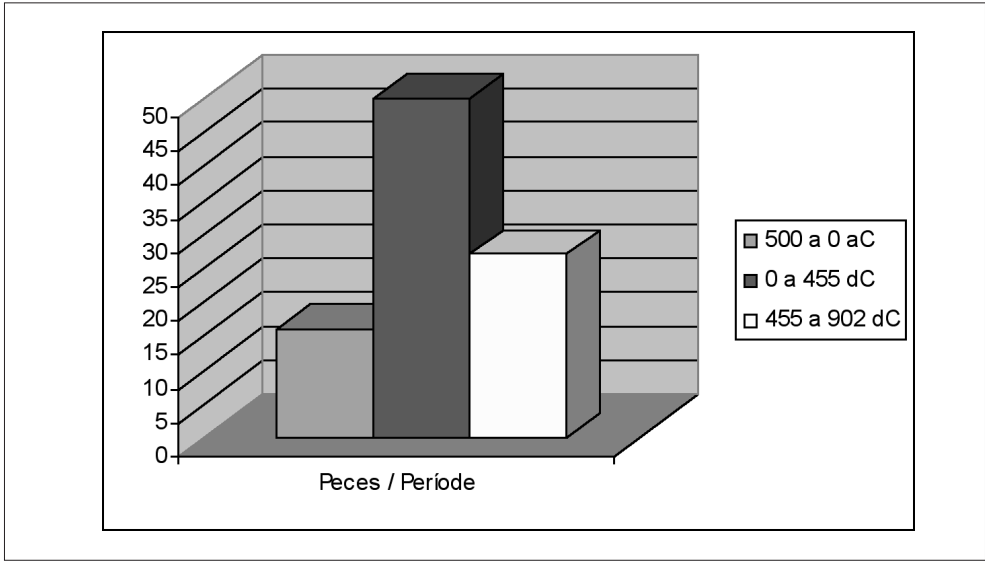
Pel que hem vist fins ara, tot apunta que Portocolom fou un port força actiu durant l'antiguitat tardana, fet que es pot relacionar amb la fortificació del castell de Santueri, que ara ja sabem de ben «segur»¹¹ que va estar en ús durant el temps de la dominació bizantina (Ilisch [et al.] 2005; Rosselló 2006; Nadal 2006).

¹⁰ També semblen de la Mediterrània oriental les vores d'olla M149-1 i M150-1, les quals semblen de la mateixa peça.

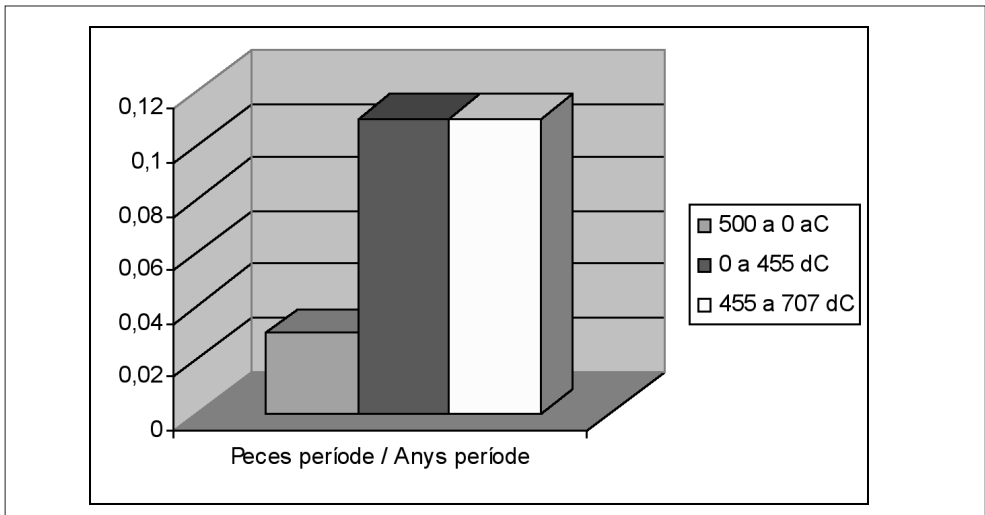
¹¹ Diem segur entre cometes perquè els materials que ens mostrarien aquesta ocupació bizantina del castell es recuperaren mitjançant un vergonyós espoli i es tracta, per tant, d'un material descontextualitzat i mai fiable al cent per cent. Igualment trista fou la impunitat amb què un metge va destrossar, entre 1996 i 2001, un dels jaciments cabdals per poder entendre més bé l'antiguitat tardana balear (a la memòria de l'espoliador R. K. Spillmann, lliurada a la Secció d'Arqueologia, es parla de forats de fins a quaranta centímetres de fondària i del buidatge del que sembla que podrien haver estat sitges, en un jaciment amb una potència de sediment realment mins).

BIBLIOGRAFIA

- AA. VV. (2007): Arqueologia i història a Portocolom. Mallorca.
- BONIFAY, M. (2004): «Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique». BAR International Series, 1301. Oxford.
- CARANDINI, A. [et al.] (1981): «Atlante delle Forme ceramiche, I». Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale. Roma.
- CAU ONTIVEROS, M. A. (1998): Cerámicas tardorromanas de cocina de las Islas Baleares: estudio arqueométrico. BAR International Series, 1182. Oxford.
- HAYES, J. W. (1972): Late Roman Pottery. Londres.
- HAYES, J. W. (1980): Supplement to Late Roman Pottery. Londres.
- ILISCH, L.; MAETZKE, M.; SEIBT, W. (2005): Die Mittelalterlichen Fundmünzen. Siegel und gewichte von Santueri, Mallorca. Tübingen.
- KEAY, S. J. (1984): «Late roman amphorae and economic study: the catalan evidence». BAR International Series, 196. Oxford.
- MACIAS, J. M. (1999): La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII). Tarragona.
- NADAL, J. (2006): «Las bulas de plomo bizantinas del castillo de Santueri». BSAL, 62, 325-340.
- RAMÓN, J. (1986): El Baix Imperi i l'època Bizantina a les illes Pitiüses. Eivissa.
- RAYNAUD, C. (1993): «Amphores de Méditerranée orientale». Lattara 6, Lattes, 69-73.
- RAYNAUD, C.; BONIFAY, M. (1993): «Amphores africaines». Lattara 6, Lattes, 15-22.
- REMOLÀ, J. A. (2000): «Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis)». Col·lecció Instrumenta 7, Barcelona.
- RIERA, M.; MARTÍN, A. (2007): «Portocolom en temps de l'Antiguitat Tardana». Arqueologia i història a Portocolom, 57-61. Mallorca.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. (2006): «Nueva luz sobre los siglos oscuros de Baleares y Pitiusas». BSAL, 62, 307-324.



Gràfic 1. Importacions documentades a Portocolom.



Gràfic 2. Importacions documentades a Portocolom.

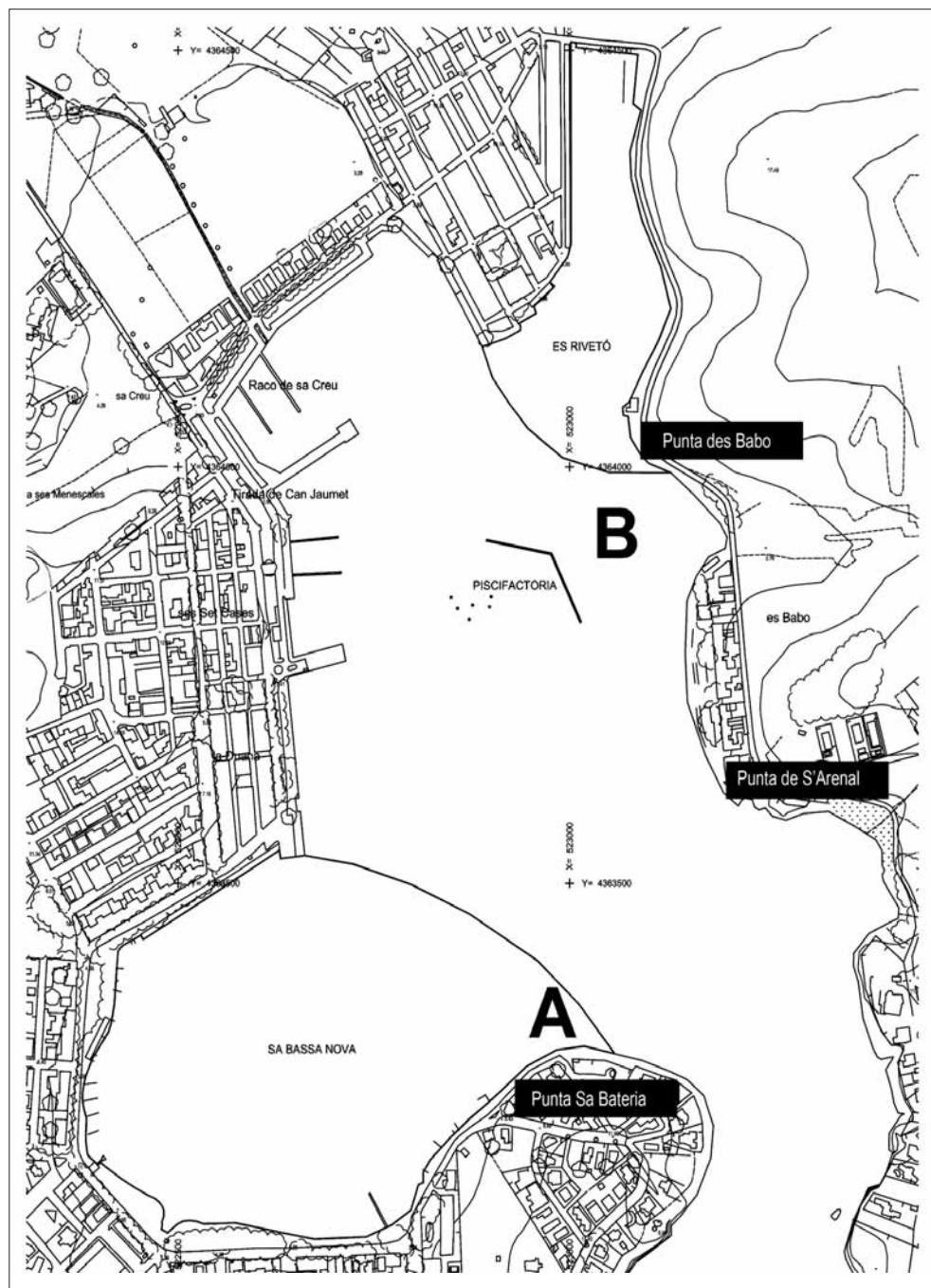


Fig. 1. Localització dels jaciments arqueològics subaquàtics descoberts a Portocolom.

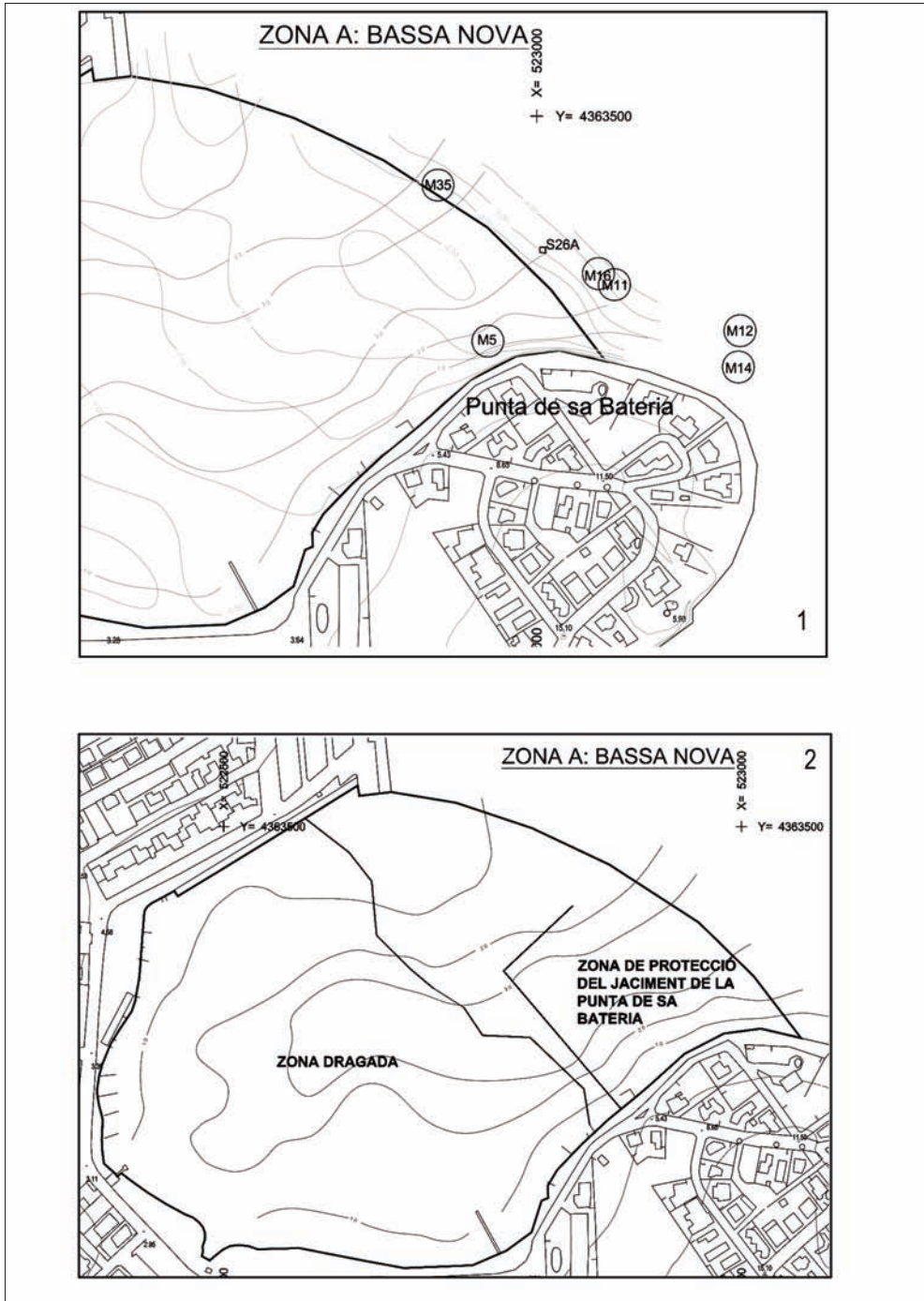


Fig. 2. (1) Concentració de materials de l'Antiguitat Tardana de la Punta de sa Bateria. (2) Zona dragada a sa Bassa Nova i zona de protecció del jaciment de la Punta de sa Bateria.

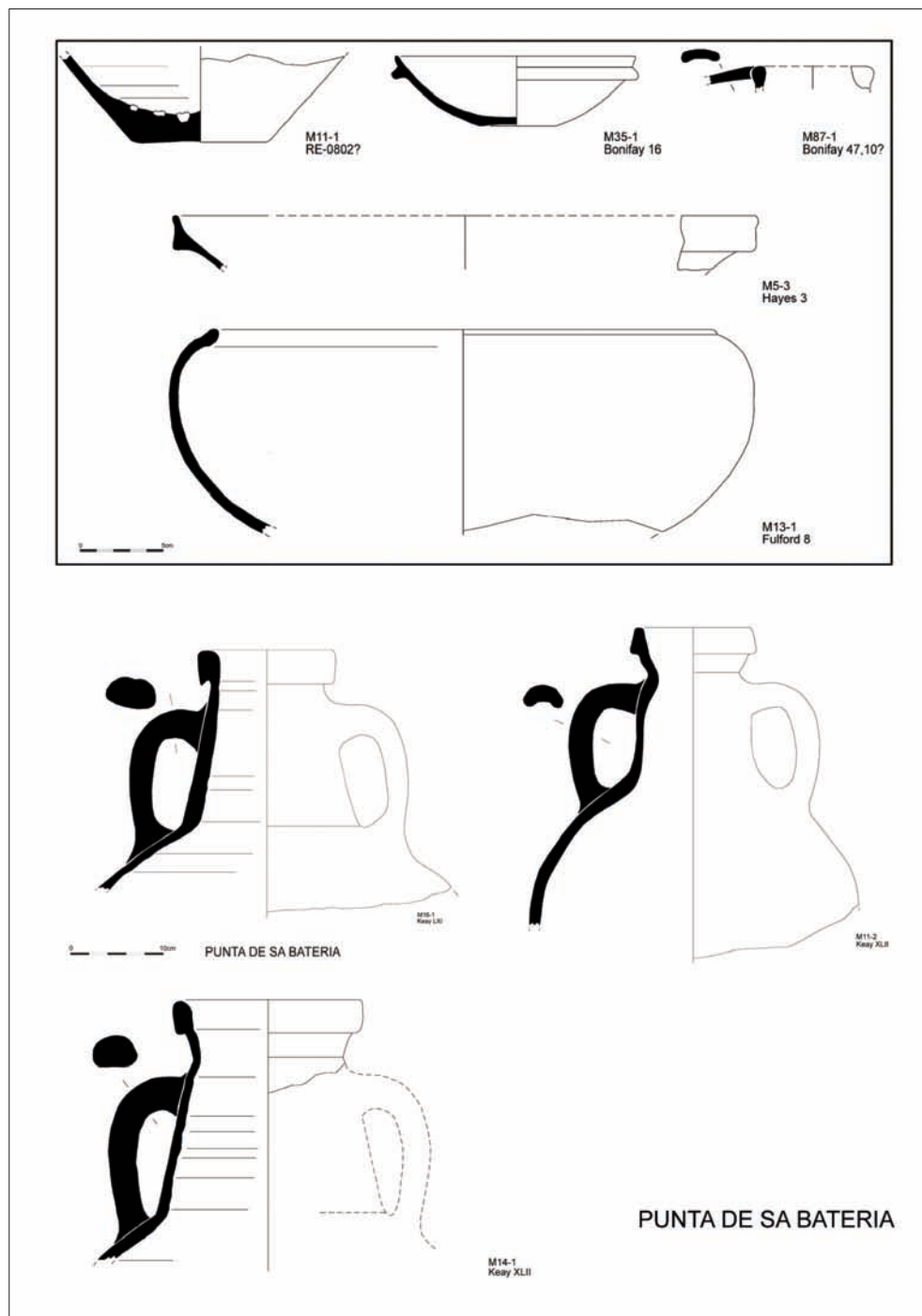


Fig. 3. Materials ceràmics de l'antiguitat tardana de la Punta de sa Bateria.

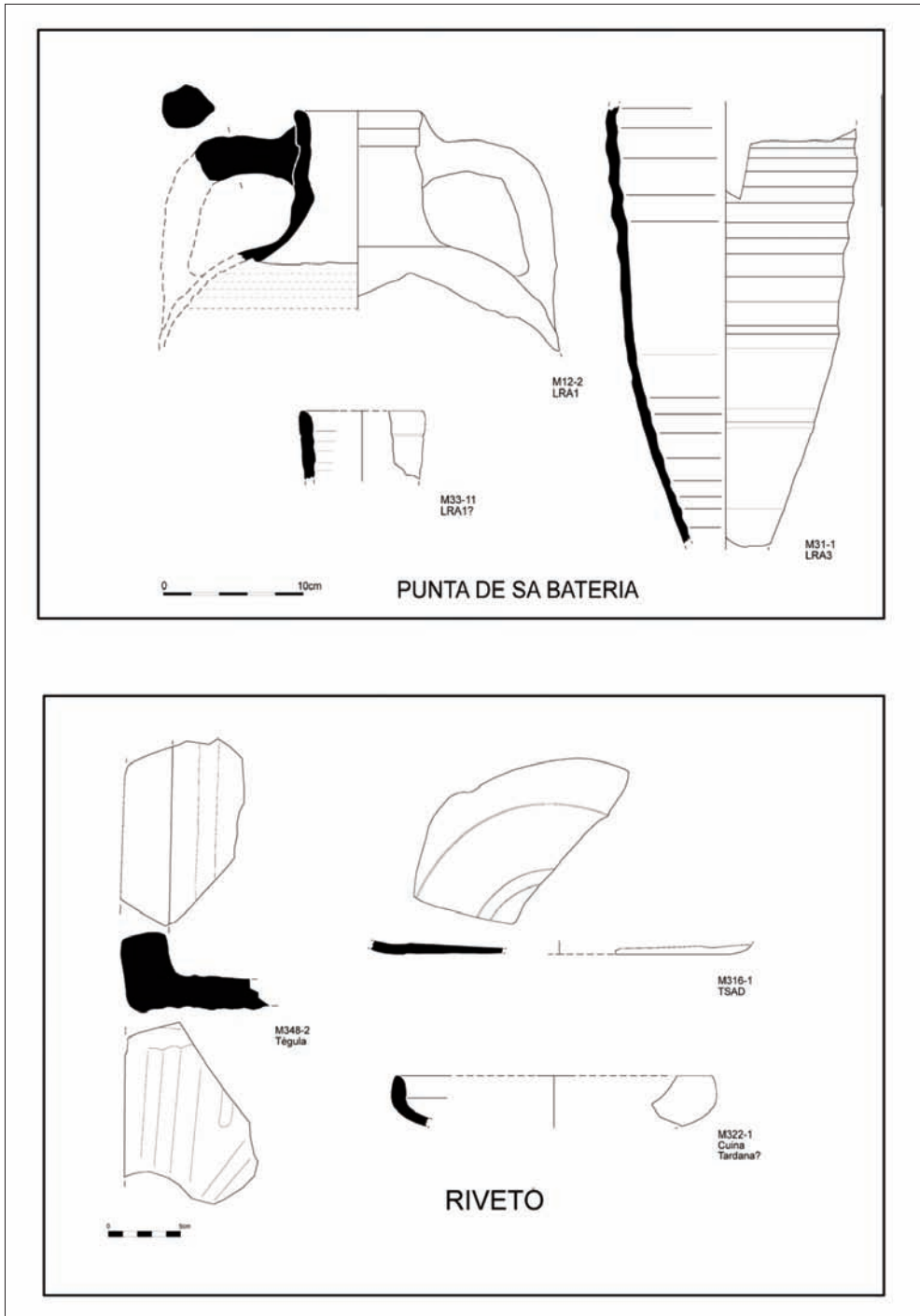


Fig. 4. Materials ceràmics de l'antiguitat tardana de la Punta de sa Bateria i del Riveto.

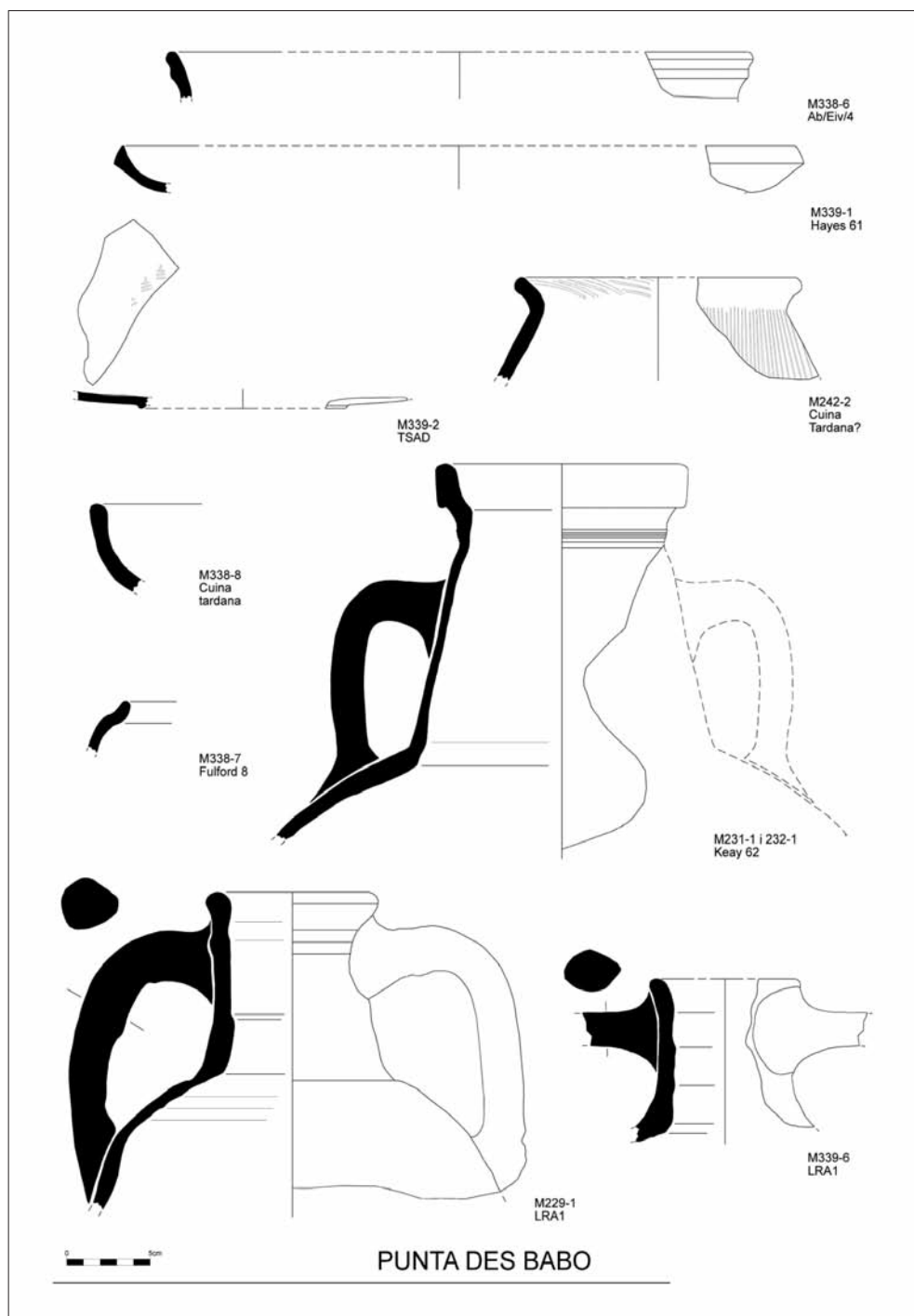


Fig. 5. Materials ceràmics de l'antiguitat tardana de la Punta des Babo.

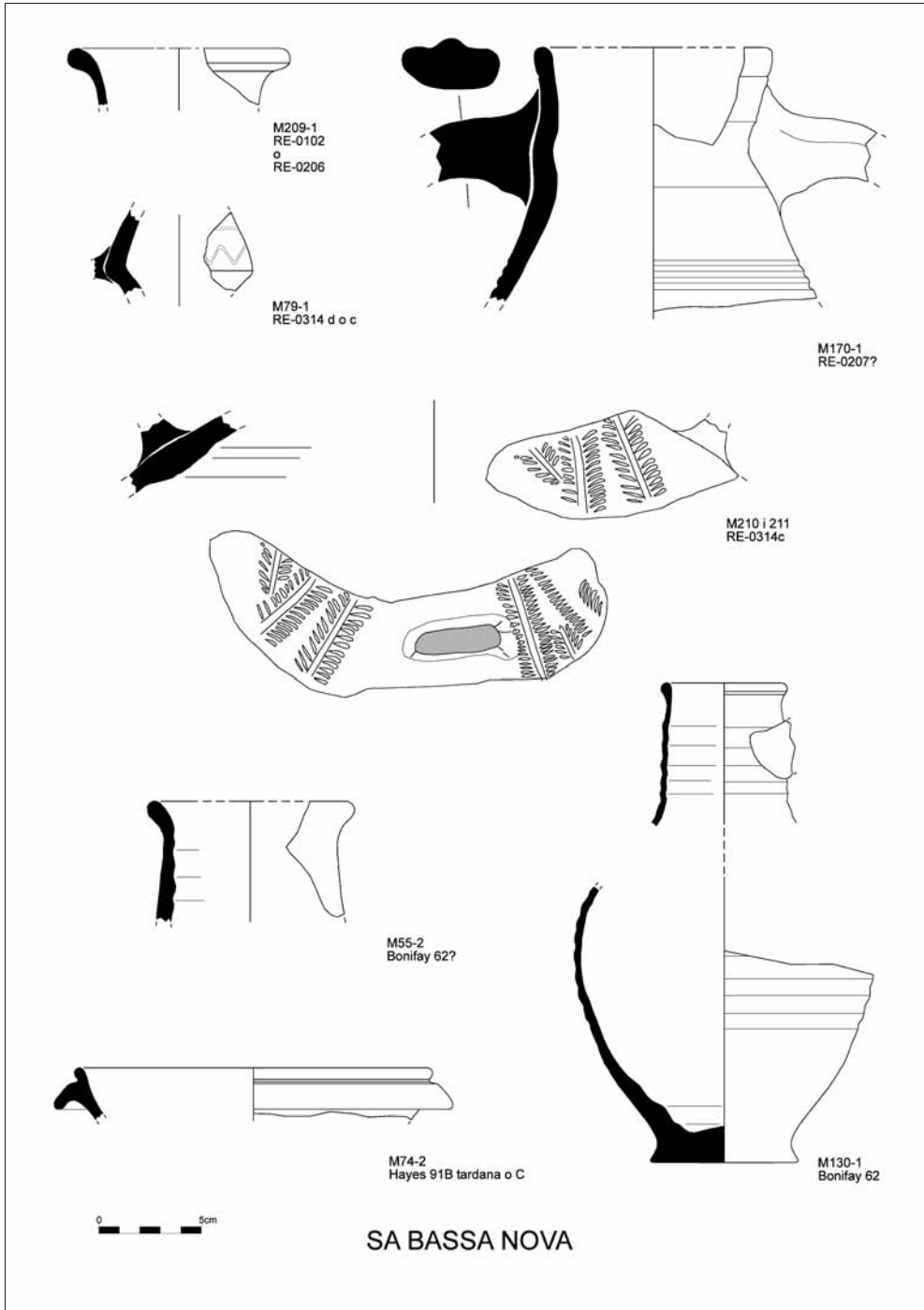


Fig. 6. Materials ceràmics de l'antiguitat tardana de la Punta des Babo.

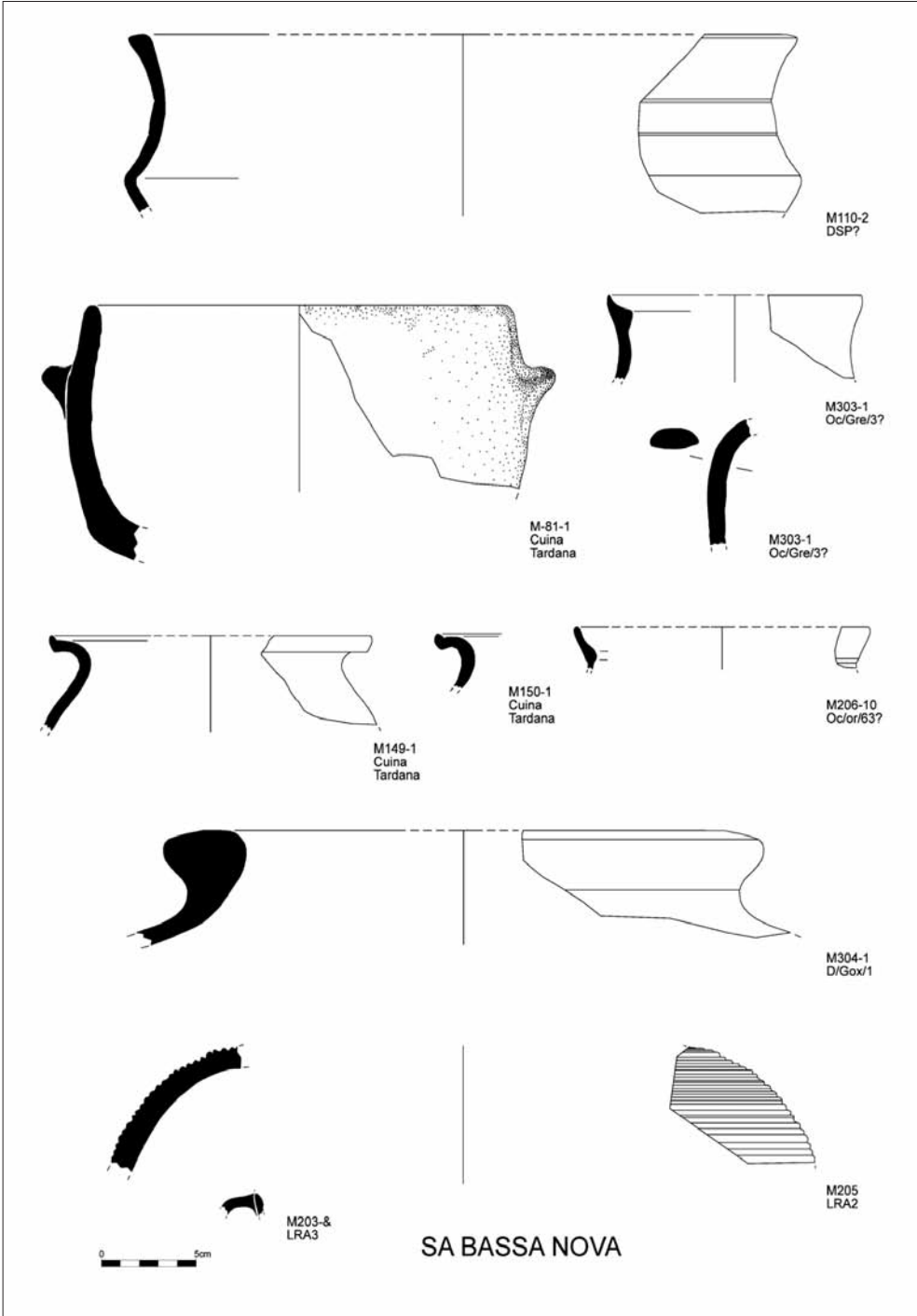


Figura 7. Materials ceràmics de l'antiguitat tardana de sa Bassa Nova.

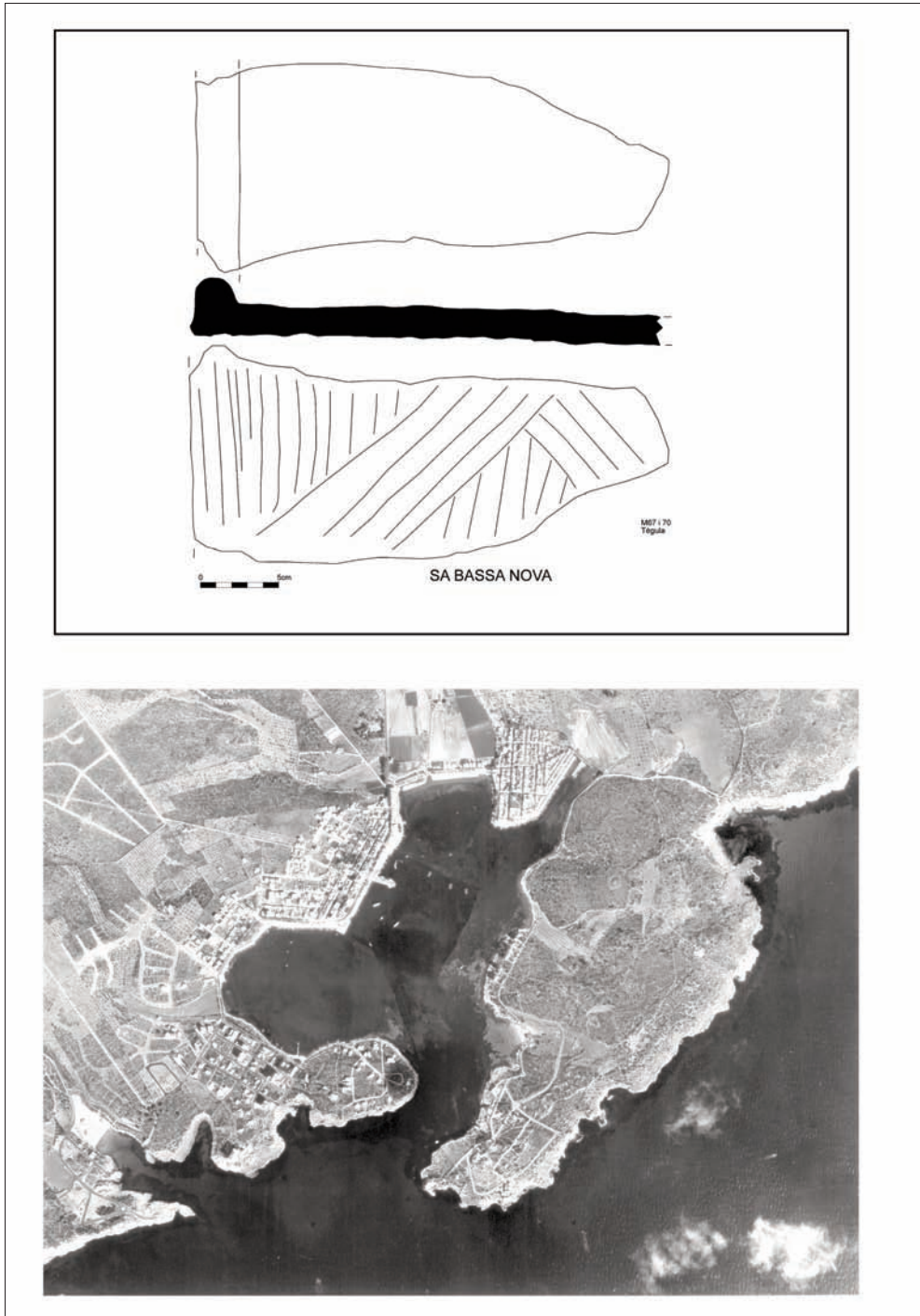


Fig. 8. (1) Tègula de sa Bassa Nova. (2) Foto aèria de Portocolom de l'any 1968.